

קבורת מת ע"ג מת – האם מותרת לכתחילה

קבורת מת ע"ג מת עם הפסק עפר ו' טפחים בצורות שונות – האם היא מותרת לכתחילה
 ענף א: קבורת מת ע"ג מת [בלא הפסק עפר ועם הפסק עפר], מקורו, טעמו, והמנהג בזה • ענף ב: קבורת מת ע"ג מת לכתחילה או בדיעבד. התייחסות הפוסקים על הדברים – דברי הגר"מ שטרנבוך, ומכתב הגר"י ליברמן • ענף ג: מתי נחשב ש'אין מקומות קבורה' והאם יש ענין להיקבר בירושלים • ענף ד: שינוי מנהג מתים – בזיון ופגיעה בשאר המתים [ואם ישנה אזהרת צוואת ריה"ח בענייננו] • ענף ה: פרטים בגדר ההפסק בין המתים • ענף ו: קבורת קרובים זעג"ז • ענף ז: תיקון לנפטר וגזל המתים.

מאמר זה מהווה המשך למאמרי 'הקבורה במכפלה-זוגית' שהתפרסם בס"ד בקובץ מוריה גליון שבט תשע"ז. ומ"מ נושא המאמר שלפננו הוא ענין בפני עצמו, הנוגע לסוגי קבורות נוספות.

ואקדים את עיקרי הדברים הנוגעים למאמר שלפננו בקיצור. ל'קבורה בכוכין מעל פני האדמה' כבר התנגדו גאוני הדור באירופה ובארה"ב לפני מלחמה"ע השניה (כשהרפורמים קברו שם ב'מאזליאוס' - כוכין שמע"ג האדמה), וכן התנגדו גאוני אר"י ל'כוכין מבטון מע"ג האדמה' וכן ל'קבורת קומות' [ראה שם תמונה] – כשחלקם כתבו שאינה קבורה כלל, חלקם כתבו שחסר ב'כפרה' של הנפטר [שהיא סיבת הקבורה לצד א' בסנהדרין מו:], וחלקם הוסיפו חסרונות נוספים. רשימה מפורטת של הגאונים הנ"ל, וכן בירור הלכתי מקיף (ט' נידונים, והם רוב

הסוגיות המרכזיות בענין), עם תמונות מפורטות, ראה מאמר הרב הגאון רבי גד משה ליכט שליט"א במאמרו 'קבורה בקומות ובכוכין מבטון' מוריה ניסן תשע"ו. לסקירה קצרה על השתלשלות הפרשה באר"י, ראה מאמרי הקודם הנ"ל.

והנה בכל סוגי הקבורות הללו ישנה מציאות של קבורת מת ע"ג מת. ויש לברר אופן קבורה זאת, גם כשאין את שאר החסרונות שהתבארו שם, מה דינה. כמו"כ יש לברר כשקוברים בקבר בתוך האדמה בלא שום בטון [ולא כמו שרואים בתמונה כאן, את קבורת מכפלה-זוגית שבה יש בטון מהצדדים]¹, דרך לסבר את העין הבאתי תמונה זאת], וקוברים מת ע"ג מת עם הפסק כראוי,

1. ודינה התבאר במאמרי הקודם הנ"ל. ונציין בקיצור. בחלקות החדשות שמכניס את צורת הקבורה זאת בלבד, אופן הקבורה - אינה כפי שחושבים שחופרים בור עמוק ע"מ לקבור מת ע"ג מת במעבה האדמה, רק בעפר - אלא הקבורה היא בתוך אמבטיות או מסגרות מבטון, בכמה אופנים. והתברר דינם בס"ד במאמרי שם בליווי

שבזה אין את החסרונות המבוארות שם, ולכן יש ח"ק שאף שמקפידות שלא לקבור בקומות ובכוכין מבטון שע"פ האדמה, מ"מ בסוג זה קבורות², מ"מ יש לברר: (א) האם הוא לכתחילה או רק בדיעבד. (ב) האם יש בזה בעיה של שינוי מנהג. (ג) אם יש בעיה של שינוי מנהג, מהו תוקף שינוי מנהג 'מתים', ואם יש בזה חשש סכנה למתים או לחיים ח"ו. (ד) אם בקבורה באופן זה יש באופן מיוחד ח"ו סכנה לחיים, או לא. (ה) אם בדיעבד היא 'קבורה' (ורק לכתחילה לא), מה גדר בדיעבד, כגון שבעיר אין מקומות קבורה רגילים ורק קבורה כזאת, ולקבורה רגילה יש צורך להרחיק מהעיר, האם נחשב בדיעבד. (ו) אם באופן שהדבר נעשה בפועל בארה"ק יש בו חסרונות נוספים.

ואקדים בזה כמה עובדות חשובות שידברו בעד עצמן³: א] במסגרת השלחן על י"ד (ליוורנו ת"ר, יו"ד ססב) וז"ל: 'והן אמת דלשמע און שמעתי דבק"ק אחת בשעת הדחק הסכימו טובי העיר עם רישיון המו"ץ שלהם להגביה קרקע ביה"ק בהפסקת ו"ט ביניהם (- בין הקברים הישנים לבין הקברים החדשים), ושבאותה השנה נפטרו הרב וטובי העיר, וע"כ שומר נפשו ירחק מן הכיעור ומן הדומה לו, ולא רציתי להסכים אפי' בשעת הדחק להגביה קרקע ביה"ק ולקבור ע"ג אפי' בהפסקת ו"ט ויותר⁴. וחזר ע"ז שם בהמשך דבריו: 'וטוב להחמיר אפי' בהרחקת ו"ט'. והובא סיום זה להלכה בשד"ח (אבלות קמב). וכן הובא בשו"ת חבת הקודש לג"ר אליהו קלצקין אב"ד לובלין, ובסוף ימיו מגדולי ירושלים (התרפ"ו, כג). ב] תיאור מקרא פולין תרצ"ג: 'אנא עובדא ידענא, וזוכר כד הוינא בחור צעיר בעיר הולדתי קראקא בפולין, בשנים הראשונות של תר"צ, נתמלא בית העלמין שהיה בטבורה של העיר ועדיין לא הושלם בית העלמין החדש לעיר, ואז נתנה רשות לקבור זה על ג"ז בקבר אחד, ברור, בעומק האדמה, תקופה מסוימת התירה לעצמה הח"ק בעיר קראקא לקבור בצורה כזאת, ובודאי על דעת רבה של העיר ובית דינו, אך הנה התחילו ובאו מקרים מצערים, נפטר פתאום בשנת תרצ"ג רבה של העיר, ולאחריו שני אבות בתי הדין, והעיר היתה כמקרה, פשפשו במעשי העיר ויצא איסור לקבור קבר אחד מת על גבי מת ונפתח דחוף בית העלמין החדש'. [בנתיבי חסד ואמת' (הוצאת הח"ק ת"א-יפו תשמ"ח). הסיפור מובא בהקדמה למאמר בענין גדר קבורה עקב השאלה שהועלתה על 'קבורה בקומות']. ג] הגרי"ש אלישיב נשאל ע"י תלמידו הגר"צ קוק: ברחובות ישנו אב שבתו הצעירה נפטרה וכיון שאין מקום קבורה על ידה מבקש הוא שיאשרו לו להיקבר מעליה. יום יום הוא בא ומתחנן על כך, ולא מוצא מנוחה לנפשו. הוא פוחד למות שמא לא יקבורוהו איתה. תשובת רבינו: אדרבה שלא ימות. חזרתי ושאלתי: נפשו קשורה בה וזה ממש עולה לו בחייו. תשובת רבינו: א"א לשנות את הסדר! זו פגיעה בשאר הקברים. ע"כ. ד] הגר"ש וואזנר העיד שבעיר ווינא לפני מלחה"ע הב' לא רצו בשום אופן לקבור מת ע"ג מת, אפי' שהגיע מצב שביה"ק היה גדול מהעיר. [-כנראה כוונתו מחלק העיר של היהודים]. כן אמר לת"ח שבאו לפניו. (שמעתי מחכ"א ששמע מפייהם).

תמונות להבנת המציאות המדויקת. [והתבאר שיש לצדד על אחד האופנים שדינה כקבורה בכוכין מבטון מעל פני האדמה]. 2. וכן נפ"מ לקבורת על' שגם בה מטמינים מת ע"ג מת באדמה, אלא בשונה ממכפלה שהיא קבורה מתוכננת מראש ולכן מעמיקים את הקבר ביותר, הרי שקבורה זאת אינה מתוכננת, אלא כאשר רוצים לקבור מת ליד מת ואין לידו מקום פנוי, מסירים את המצבה הקיימת, חופרים עד אבני הגולל המכסים את המת התחתון, ומעלי קוברים את המת העליון, ומכסים אותו בעפר. 3. כבר העתקתיים בסוף הקדמתי למאמרי הקודם, אלא דשם לא סיפק המקום לבררם, ובמאמר שלפנינו נבררם בעז"ה. 4. והוסיף: 'ואפשר דלא הפסיקו בלתי ראות ה-ו"ט או היה קרקע תיחות דלא סגי ו"ט'. ומ"מ נראה מדבריו שהחמיר גם באופן שהוא ודאי ו"ט, וגם באופן שאינו עפר תיחות או שמספיק די והותר כדי לכלול חשש זה, כיון ש'הרחק מן הכיעור ומן הדומה לו', וכנראה משום שחשש שאולי הטעם למקרה נורא זה הוא מטעם אחר [ואולי כמבואר להלן]. ולכן מובן שהחמיר בכל ענין, ולא הקל גם לא בשיעור גדול כגון י"ט.

מוריה, שנה שלושים וחמש, גליון ז-ט (תטו-תיז), ניסן תשע"ז ♦

ה] שמעתי ממקור מוסמך, שבשנת תשע"ו רצה חכ"א להקבר ליד אביו ז"ל הקבור בביה"ק במרכז ירושלים, ולזכות למעלת 'קברי אבות', וכשלא נמצא מקום פנוי לידו, הח"ק הציעו לחפור חפירה מהצד - מתחת קברו של אביו, ושאל את א' מגדולי ופוסקי דורנו שליט"א, והוא גער בו וצעק עליו - על עצם המחשבה לעשות כן. [לא קבלתי רשותו לפרסם שמו, לכן הבאתיו בעילום שמו].

וצ"ב מדינת דשו"ע (יו"ד סי' שסב סעי' ג) דשרי בהפסק של ו"ט בין מת למת. לבירור הענין וביאור כל זאת יש צורך לברר את מקור השו"ע, את המבואר בסוגית הגמ' בראשונים ובספרי הפוסקים, את ספרי השו"ת כולל את השו"ת של הגרי"ש אלישיב, את המנהג הקדום ואת המנהג בדורותינו, ועפ"י ללבן את הדברים בס"ד. [ואדגיש, שאין כוונתי לקבוע הלכה מסיפורים או משמועות, והבאתים כדי לעורר את בירור הדין וכפי שנברר בעז"ה. (אף שאכן במסגה"ש הנ"ל מבואר דלמד הלכה למעשה מעובדא זאת, וכאמור שהביאו הפוסקים שאחריו)].

אודה לת"ח שעזרוני בבירור הנושאים ההלכתיים, ולהגאונים הגדולים שליט"א שעברו על המאמר (כולו או חלקו) והעירו את הערותיהם החשובות, וכן לראשי וחברי הח"ק על עזרתם בענין, וכן למומחים שסייעו לי בהבנת ובהבהרת פרטי המציאות העובדתית, ואת הפרקטיקה של בניית הקברים, ובהשגת התמונה החשובה. ואקדים שיראתי לחו"ד בשאלות חמורות אלו, וכל מטרתי רק לתאר את המציאות ואת הנדונים ההלכתיים בזה, ואילו ההלכה למעשה מסורה לפוסקים מובהקים.

ענף א:

קבורת מת ע"ג מת [בלא הפסק עפר ועם הפסק עפר] מקורו, טעמו, והמנהג בזה

קבורת מת ע"ג מת בלא הפסק עפר: יש לברר את האיסור לקבור מת מעל גבי מת בלא הפסק כלל - מקורו וטעמו, והדין באופן של הפסק כראוי, ומהו שיעור ההפסק. איתא במשנה ב"ב (ק:): 'המוכר מקום לחברו לעשות לו קבר, וכן המקבל מחברו לעשות לו קבר עושה תוכה של מערה ד' אמות על שש, ופותח לתוכה שמונה כוכין, שלש מכאן ושלש מכאן ושנים מכנגדן ר"ש אומר עושה תוכה וכו'. דהיינו שלכל מת יש כוך נפרד. ורה"ג [בתשובתו דבסמוך] הוכיח מזה: 'דאלמא לא שרי למדבקינהו למתים להדדי'. וכן מוכח בגמ' שם (קא:) שהקשתה על המשנה: 'והא נגעי כוכין אהדדי'. וכמש"כ הנמוק"י שם. עוד כתב שם רה"ג: 'דהא חיישי רבנן למפגע מקום תפיסת שני מתים בהדי הדדי'. [אגב, פשוט וברור לכל בר דעת ואינו צריך לפנים, שכל זה מדובר על כוכין שבמערות שמתחת האדמה, ולא כוכין (מבטון) מע"ג האדמה, וכ"כ בשו"ת דודאי השדה (להגר"א דייטש, ל) שכן מוכח

בגמ', ויש להוסיף דכן מפורש בתוספתא (אהלות יז) 'שדה כוכין' ע"ש ובמפרשים, וכן רואים היום בקברים עתיקים שנמצאו. ובטור (יו"ד שסב): 'אין קוברין ב' מתים זה בצד זה אא"כ היה דופן הקבר מפסיק ביניהם שנמצא כל אחד ואחד בתוך קבר לעצמו וכו'. אין נותנין שתי ארונות זה על זה ואם נתן כופין העליון שיפנה שאין נוהגים בזיון במתים ודוקא שאין ביניהם עפר ו"ט אבל אם יש ביניהם עפר ו"ט מותר'. ובכ"י ציין: תניא באבל רבתי (פ"ג) אין קוברים שני מתים זה בצד זה. [ומקור הדין שאם יש הפסק ו"ט לא ציין, ובשו"ת שארית הצאן (דלהלן) העיר דלפננו בברייתא לא נמצא רק 'אין קוברים שני מתים זה בצד זה וכו', ולא ההמשך, וכתב שאולי חסר לפננו. עכ"ד. ואכן בתשב"ץ (ג קט) שהביא שם בהמשך דבריו, הביא להדיא מאבל רבתי את שיעור ההפסק של ו"ט. שו"ר במסכת שמחות (מהר"י היגר, התרצ"א) שכתב במבוא שלפננו חסר ושבתשב"ץ העתיק כן]. ובשו"ע (ג-ד) פסק: 'אין קוברים ב' מתים זה בצד זה, אא"כ היה דופן הקבר מפסיק ביניהם, ולא המת בצד עצמות, ולא עצמות בצד המת.

[האופן המדויק משתנה לפי פ"י הראשונים השונים]. ומרה"ג שם עולה שבא להוכיח מהגמ' שם שאם מעמיק ו"ט בין כך לכך שפיר דמי. אלא שהוכחה זאת תלויה בפ"י הראשונים. ואכ"מ להיכנס לכל הפירושים, ורק אציין מה שעולה לפי חלק מהראשונים. ואקדים, שמצינו ראשונים שדעתם שלא מועיל הפסק כלל וע"כ שפירשו הגמ' באופ"א. אביא את דבריהם ואח"כ אפרש את הגמ' לפי שיטתם: (א) שיטת הרמב"ם (אבל יד טז): 'אין קוברין מת ע"ג מת ולא שני מתים כאחד שבזיון הוא, דהוי בזיון למתים'. ומשמע דל"מ הפסק עפר. כן דייקוהו בשבט יהודה (י"ד טז), ובאג"מ (י"ד א ר"ד), וע"ש שזאת גם כוונת הכס"מ. וגם הרמב"ם בהל' מכירה (כא ו) שהזכיר הפסק בין מת למת [שמזה הקשו האחרונים סתירה ברמב"ם, ע"י ס' המפתח (פרנקל)], אינו מזכיר הפסק רק בין מת למת שבצדדים, ולא בין מת שעג"ז. [לפי' נוספים ע"י חקרי לב (נדרס בקובץ מפרשים בסוף טור המאור י"ד טז), ושבט הלוי (ה קצז)]. ובאג"מ (שם ד"ה אבל) התקשה על שי' הרמב"ם הנ"ל מדברי הגמ' שם קא: שהקשתה 'והא קא נגעי כוכין אהדדי' והיינו שכך אחד נפגש בכוכ השני, ותירצה ב'מעמיק', ופירש"ב דמעמיק ביניהם שיעור אמה, ומוכח דאפשר שיהיה כוך אחד על גבי חברו עם הספק ו"ט. ותירץ האג"מ: 'מעמיק שבגמרא, משום דהוא בזווית ואינו ע"ג המת בכולו שאני'. וביאור החילוק נראה, דהיות ומבואר ברמב"ם שהטעם שאין ליתן מת ע"ג מת הוא משום בזיון א"כ כל זה כשכל הכוך הוא מעל חברו ולא רק כשמקצתו מעל חברו. ועוד יש להוסיף שכיון שהכוך קצת יותר גדול מאורך האדם, לכן יתכן שמכניסים את המת באופן שהמת עצמו שבכוך העליון לא נמצא מעל המת בכוך שתחתיו. ויש להוסיף שהמרכה"מ (מכירה כא ו ד"ה והנכון) ביאר בשי' הרמב"ם את אופן בניית הכוכין ע"ש, וביאר לפי דרכו שקושיית הגמ' הנ"ל היא ששני הכוכין - שבזוויות של ב'

אין נותנין ב' ארונות זע"ז, ואם נתן, כופין העליון שיפנה. ואם יש ביניהם עפר ו"ט, מותר. עכ"ל.

ובטעם ההרחקה מבואר בטור משום 'בזיון', וכ"כ הרמב"ם (אבל יד טז), וכע"ז בתשו' רה"ג דבסמוך משום 'ניוול המת'. וע"ע טעם עפ"י הסוד מתלמיד רמח"ל, הרמ"ד וואלי בס' הליקוטים (א עמ' מז) תחת הכותרת 'ענין הקבורה בעפר והבדל בין קבורת ישראל לגויים'.

קבורת מת ע"ג מת עם הפסק עפר: בטור

הנ"ל מבואר דשרי עם הפסק עפר ו"ט. והביא הטור (סי' סג) תשובת רב האי גאון [-להלן רה"ג], ובב"י העתיקה מהרמב"ן: 'ולענין ביה"ק שנתמלא ואין מקום לקבור אי ודאי ליכא דוכתא אחריתי אפי' שהיא רחוקה משם מה יעשה, א"א למשבקיה למת כדלא קביר, אבל אי אית מקום אחר אפי' בטרחא ובדוחקא ילך לשם ואל ינוול את המתים, וכמה בתי קברים שנדחקו מתים שנידונו שלא יקבר בהן אדם. אבל ודאי אם יכול להעמיק כדי שיהא קובר בעומק ובין מת למת ו"ט שפיר דמי אע"פ שזה למעלה מזה, דהתם (ב"ב קא:) מקשינן והא קא נגעי כוכין בהדי הדדי ומפרקין במעמיק. הרי נתברר שאסור לקבור היכא דנגעי כוכין בהדי הדדי, ואם העמיק ונתן לכ"א תפסתו אע"פ שזה למעלה מזה ש"ד. עכ"ל. [ומפורש שכל הנידון הוא באופן שאין אפשרות אחרת לקבור כראוי, וראה בסמוך]. במשנה בב"ב שהזכיר מדובר על המוכר מקום לחברו שמיועד לחפירת מערות וכוכי קבורה ונחלקו במשנה כמה כוכין המוכר צריך לחפור עבור הקונה ובדעת ת"ק נח' הראשונים בצורת בניית הכוכין, אכן לפי כל הפירושים של הראשונים [שראיתי] אין המדובר על בניית כוכין זה תחת זה, אלא רק זה לצד זה, אלא שמקושיית הגמ' 'והא קא נגע כוכין אהדדי' ותירוצה ב'מעמיק', מוכח שיש איזה מקום או אופן שמקצת הכוכין נמצאים זה מעל גבי זה.

לשו"ע בדין מת ע"ג מת שההפסק הוא ו"ט (ולא יותר), לרשב"ם בדף ק שכתב שההפסק בין הכוכין זה לצד זה הוא אמה, וה"ה מלמעלה. ותמה באג"מ (יו"ד א רלג) מדוע לא הביא את דברי הרשב"ם המפורשים הנ"ל לענין זה ע"ג זה, וע"ש מה שתירץ, ולדברינו א"ש. ג) שיטת ה"כל בו: בספר כל בו (אבל וטומאת מת, דין קיד): 'ואין קוברין מת ע"ג מת, ולא ב' מתים כאחד לפי שבזיון הוא להם'. וכיון שלא הזכיר את ההיתר של הפסק עפר נלענ"ד דכוונתו דלעולם אסור. ואף שלא הזכיר כלל כמה ליתן בין מת לצד מת דהיינו ו"ט, מ"מ מלשונו מבואר להדיא שמת ע"ג מת דינו כמו ב' מתים 'כאחד', ולא כמו מת ליד מת עם הפסק עפר. ולכאור' צ"ב שלא הזכיר את תשובת רה"ג והרמב"ן. ויל"פ כוונתו בב' אנפי: א' דס"ל כהבנת האחרונים הנ"ל בשי' הרמב"ם דלא מהני שום הפסק לסלק את הביזיון, או דס"ל דהיתר רה"ג הוא רק בשעדר"ח גדול, ולא ראה צורך להזכיר זאת. והעירוני דמצינו קברים עתיקים שנמצאים שם כוכים בתוך האדמה זעג"ז ממש ולא רק בצורה של זוויות, גם בקברים שהוכח שנקברו שם יהודים ולא גויים – ומזה לכאור' ישנה ראייה לשי' רה"ג, וכן תקשה קושיא על שי' הרמב"ם [להבנת השבט יהודה והאג"מ] הכל בו והי"מ ברשב"ם [לפי ביאורנו]. ולענ"ד קשה להקשות ממצאות של 'עתיקות' על דברי רבותינו, כיון שהמצאות או היתה שונה, ויש להציע כמה נקודות בזה, ומסתבר שישנם עוד: א) אין ראייה לענין הקבורה הראשונה של אדם שמת. דכידוע שבזמן המשנה והגמ' לאחר שהתעכל הבשר לקטו העצמות וקברו בכוכין, אבל בתחילה קברו בקבורה רגילה, כמ"ש הרמב"ן בתוה"א 'ומה שנהגו חכמי ישראל בתלמוד בארונות לאחר עיכול הבשר הוא כדאמרינן בירר', או שהיו נוקבין ארון לארץ. עכ"ל. והו"ד בב"י שסב. וע"ע ח' הר"ן סנהדרין (מו:). ב) עוד יש לחלק חילוק מהותי בין תקופת המשנה והגמ' לבין תקופת הגאונים

המערות - נוגעים זב"ז. וכע"ז ביארו הריטב"א ותורי"ד. לפי"ז א"ש יותר שהמפגש בין ב' הכוכין הוא בתוך מעבה האדמה במקום שלא ניכר כלל, ולא ניכר מתוך המערה, ורק הבקי בבניית המערות, אורך הכוכין וכו' יודע שיש כאן איזה מפגש וא"כ יתכן דיש בזה פחות בזיון. ב) שיטת הי"מ ברשב"ם: לכאור' כשיטת הרמב"ם מוכרח לפי הי"מ שהביא הרשב"ם, ע"י ברשב"ם ד"ה י"מ את השיטה שהביא ומה שהק' עליה וביאר המהרש"א שהרשב"ם הבין ב"מ שאינו רוצה לעשות כוך תחת כוך 'משום בזיון', והרשב"ם הק' עליו. אבל מ"מ שי' הי"מ - שהיא שיטת ראשונים קדומה - במקומה עומדת. ולולא דמסתפינא י"ל גם קושיא זאת על הי"מ לפי דרכו של המהרש"א, דס"ל דאסור ליתן כוך ע"ג כוך משום בזיון המתים, וכשי' הר"מ והכל בו הנ"ל, ובנוגע לכוכין בקרן זוית, הכא דבזוויות שאני וכמש"כ האג"מ, ומה שהק' הרשב"ם מהכוכין של מערה אחרת שבאים והלכים מתחת המערה, י"ל דלא אכפ"ל כיון דעניינו בזיון לכן כל שלא רואים להדיא שיש כאן כוך מעל כוך, גם אם לפי החשבון ידעי' כן, מ"מ ליכא בזיון. [ולפי"ז גם באופנים אחרים באופן שיודעים שיש מת ע"ג מת שוב הוי בזיון לשי' זאת, וכגון כשכיסו את כל הביה"ק בעפר, או בזמננו בקבורת 'מכפלה-זוגית' שתבואר בעז"ה במאמר הבא, בחלקות שכולם הם מכפלות, ובפרט שניכר הדבר ע"י שמניחים ב' מצבות מעל כל הקברים - זה ליד זה]. אמנם מקושיית רשב"ם מוכח דלא חש לביזיון כה"ג וכמש"כ המהרש"א שם בסו"ד. [וכן ראה ברמ"ה (סס"ג) שאם רוצה יכול להרבות כוכין מעל שורת הכוכין שצריך לחפור אם יש שיעור הרחקה]. ולדעתו יש לכאור' ראייה מהגמ', וכרה"ג. אכן הטור, הב"י, ונו"כ השו"ע לא הביאו ראייה מהגמ'. ואולי סברו כהבנת הרמב"ם לביאור מרכה"מ הנ"ל, או כהבנת הי"מ כפי' האג"מ הנ"ל דזוויות שאני. וביותר חזינון כן בבהגר"א בשו"ע שציין מקור

בביה"ק כזה, וגם שהוא בזיון בעצם כיון שלא נהגו כן.

וברור שאין שום הבדל בקבורת מת ע"ג מת – מצד הבזיון ומצד שינוי המנהג – בין אם מכסים את הקברים בשכבת עפר וקוברים מעליהם כפי שנהגו בשעדר"ח באירופה, או באופן של כוכין באדמה זה ע"ז. ואין הבדל – בין לצד ההיתר בשעדר"ח ובין לצד האיסור לכתחילה. וההוכחה – לצד ההיתר: הנה רה"ג הוכיח שמהני לכסות בעפר [בשעדר"ח עכ"פ], מהאופן שבגמ', ואם נחלק ביניהם מה ראה איכא מהגמ' לאופן של שכבת עפר. ולצד האיסור: כן מוכח משי' הי"מ ברשב"ם לביאור המהרש"א שהבאתי לעיל, שיש בזיון בקבורת המתים, ושם בכוכין זעג"ז מיירי.

ענף ב:

קבורת מת ע"ג מת לכתחילה או בדיעבד
לפמשנ"ת בענף קודם דאין ראהי מפורשת מהכוכין המתוארים בזמן הגמ' וכן לא מהקברים העתיקים שנמצאו מכמה טעמים, יש לשאול דא"כ היאך רה"ג הוכיח מהמשנה והגמ', ולכאור' חזינן דלא ס"ל להני חילוקים, וי"ל דאה"נ ונחלקו בדבר ודברינו עכ"פ נכונים בשי' הבי' ונו"כ השו"ע שלא הביאו ראהי מהמשנה והגמ', ועי"ל דגם רה"ג לא הוכיח אלא רק לענין דיעבד ושעדר"ח גדול שלא היה ביה"ק כלל, וכמבואר בדבריו, ומש"כ בלשונו 'שפיר דמי' כוונתו לעיקר הדין אבל שלא שהוא לכתחילה, וכן נראה שהבינו הב"ח כמש"כ בשו"ת לבושי מרדכי שאציין בסמוך [וע"ש בדעת הש"ך]⁵.

והנה בכל הפוסקים וספרי השו"ת שדיברו על היתר השו"ע, המדובר היה על חוסר אפשרות מוחלט או משום גזירת מלכות. כן מבואר כאמור במקור הדין בתשו' רה"ג הנ"ל וכן בב"ח (שסב ד) ע"ש. ובדבריו מבואר שקברו זעג"ז בהפסק

והראשונים עד דורותינו, שבזמנם שנהגו כן באר"י לחפור כוכין זעג"ז [לפי חלק מהראשונים הנ"ל ולפי מציאות הכוכין העתיקים שנמצאו במערות קבורה], הרי שכולם נהגו כן באר"י והיות שכך היה המנהג המרווח אין בזה בזיון [כמובן באופן שיש שיעור הרחקה כראוי], משא"כ בדורות שאח"כ שהפסיקו לקבור כך אלא לקבור את כולם קבורת שדה כנהוג, א"כ שוב הו"ל בזיון בדיוק כמו קבורה בזמנם מת ע"ג מת בלא שיעור הרחקה. ויסוד זה ראיתי בתשובת הגאון האדיר רבי אברהם אהרן בורשטין גאב"ד ור"מ טווריג [שהופנתה להגאון רבי נחום ברוך גינזבורג, ונדפסה לראשונה בספרו של הרב השואל ('מקור ברוך' ח"א לג), ושוב נדפסה יחד עם יתר חידושי הגאון המשיב בס' נר אהרן (ת"ש, סי' ה). (קצת מושג אודותיו עי' מש"כ עליו הגאון מקור ברוך שם, ובהסכמות המופלגות לס' נר אהרן ובפרט מהגר"ז מלצר בהפלגה עצומה)] שבסו"ד כתב: 'והמנהג שהובא באחרונים לקבור זעג"ז זה מועיל רק לסלק דין בזיון שכל שנהגו אין כאן בזיון וכו'. עכ"ל. ביאור דבריו דמה דאסור ליתן ארון ע"ג ארון הוא מטעם בזיון כמבואר ברמב"ם ובטור, ומה שנהגו לקבור זה ע"ז בהפסק כדין עפר הוא כיון דכן נהגו אין כאן בזיון. וא"כ כל שלא נהגו כן, הרי"ז לא רק שינוי מנהג הקבורה [שגם הוא בפנ"ע דבר חמור וכפי שיבואר להלן בעז"ה] אלא איסור של בזיון בדיוק כמו של ארון ע"ג ארון. וגם לחילוק זה נראה דלא יועיל אם נכשיר בית קברות שכולו מיוחד לקבורת מת ע"ג מת [כמו קבורת 'מכפלה-זוגית' הנהוגות כיום, שמתוארת במאמר הקודם], דמ"מ כיון שמאות שנים לא קברו כן, וגם כיום בשאר המקומות ובכל העולם אין קוברים כן, שוב הו"ל בזיון, בזיון מצד שהמשפחה או הח"ק קוברים מת זה

5. ויל"ע בדברי הרב השואל בשו"ת שאג"א החדשות (יז). [שהוא בעל הי"ד דוד' עמ"ס הש"ס, (ואגב, בספרו עמ"ס ב"ב הנדמ"ח ע"י מכון ירושלים, לא פירש סוגיא זאת)].

כשא"א בענין אחר וכך הבין מהב"ח, ולכן נשאר בצ"ע להתיר במקום שיש מספיק מקום, אלא שאח"ז הביא דברי הש"ך שלדבריו אין ראייה זאת. [ותלוי הדבר בכוונת הש"ך וכבר ציינתי לעיל שהרבה אחרונים דנו בזה]. וראה בסוף תשובתו שם שדן על איזה פקפוק בקבורה זאת [ואציינו להלן], ששם סיים שאם לא יתברר איך אפשר לסדר את הפקפוק ההוא, אין לקבור כך, וסיים שבפרט במקום שיש רישיון מהממשלה לקבור בקבורה רגילה. ומכ"ז נראה שמסקנתו שא"א להתיר לכתחילה קבורה זאת. [ומה שסיים שהאחרונים אחזו שער היתר ו"ט כוונתו, כלפי ההיתר של השבוי"י להקל במקום הדחק בפחות מ-ו"ט, שמכל האחרונים מוכח לא כן, אבל לא על הנידון של לכתחילה או בדיעבד, וכן מוכח מהמקורות שציין ע"ש]. (ב) בשו"ת שארית הצאן (לגר"י בן נאיים, מרבני מרוקו, ח"ד שנד על יו"ד שעב, נדפס בכת"ק בתשס"ח, תשובה מתשי"ב) אודות ביה"ק בעיר פאס במרוקו שקברו שם חמשת אלפי מתים שמתו במגיפה, ובגלל דוחק המצב לא הספיקו לציין מצבות אלא כיסו את קבריהם בשכבת אבנים סיד ועפר, אם מותר כעת לקבור מעל גביהם ילדים [של"צ להעמיק קבריהם כ"כ] עם הפסק כדין והקדים בשאלה: 'ואנשים חרדים רעדה אחזתם ובשרם נעשה חידודין ע"ז איך יעשו האשמה הזאת לקבור זעג"ז ולא יכלו להבליג ע"ז, ובית החורש רחבת ידים שעדיין יש קרקע בתולה הרבה...'. ואחר שהאריך בתשובתו [חלק מדבריו אביא לקמן] הסיק וז"ל: 'זאת תורת העולה שכולה כליל. איסור כולל משפטי ה' אמת. שאין שום צד היתר לקבור מת ע"ג מת, ובפרט כשיש מקום פנוי לקבורת פגרים מתים, ואין אנו אחראין לדורות הבאים אחרינו להניח להם מקום פנוי לקבורה להאי שופרא וכו'. עכ"ל.

וכן מבואר בעוד מספרי השו"ת. בשו"ת חיבת הקודש לגר"א קלצקין אבדק"ק לובלין הנ"ל, בדברי הרבנים השואלים אחר שתיארו את המצב הקשה [והעתקתם לעיל] כתבו בתו"ד: 'ואם כי ע"פ דין יש להתיר בכזה אם

עפר - במצב של חוסר ברירה מוחלט עד כדי סכנה, ובפחות מו"ט לא התיר גם במצב זה, אבל גם ו"ט הוא רק בשעד"ח גדול כפי שתיאר את המצב, כן פירשו בלבושי מרדכי דבסמוך, וברור שהבין כן מאריכות תיאור הב"ח שלא לחינם הוא אלא ודאי בא להסביר על מה עשו כן. ואמנם הש"ך (ד) הביאו בנוסח אחר ולכאור' נראה מדבריו דאם א"א בענין אחר מותר אפי' בלא הפסק ו"ט, וצ"ב כיון שהעתיק ד"ז מהב"ח ושם מבואר דלעולם צריך ו"ט. ועמדו ע"ז האחרונים, עי' באר היטב למהרי"ט שהבין שהש"ך חולק על הב"ח, וע"ע בהגהות אמרי ברוך, ובכת"ס יו"ד קפד, ובשבט סופר יו"ד קג, ובפי' שבעים תמרים על צוואת ריה"ח ג (יח-ב), ובשו"ת לבושי מרדכי דבסמוך, ובבדי השלחן על ה' אבלות שם (בביאורים). [וכן ראה איך שהעתיקו בספר שבט יהודה]. אמנם גם אם נפרש שהש"ך חולק על הב"ח ולדעתו אם א"א בענין אחר אפשר להקל גם בפחות מ-ו"ט, מ"מ לענ"ד אין ראייה ש-ו"ט הוא לכתחילה אלא יתכן דאכתי הוא בדיעבד במקום דחק.

וכן המובא בספרי השו"ת על הוראות למעשה בזה מדובר על קהילות בודדות ובשעד"ח וחוסר ברירה מוחלטת [כפי שהתפרש אצל חלקם להדיא, וילמד סתום מן המפורש]: עי' תשב"ץ (ג קיט), רמ"ע מפאנו (נו, בדברי השואל), שבוי"י (ב צה) המצוין בפ"ת (שסג), שאגת אריה החדשות (יז) בדברי השואל, שו"ת חיבת הקדש להגר"ר אליהו קלצקין גאב"ד לובלין ובסוף ימיו מגדולי ירושלים (תרפ"ז, כג) בדברי הרבנים השואלים, בית יצחק (י"ד ב קנג) בדברי השואל על פריז. מקורות נוספים יובאו בהמשך הדברים.

ומצינו בכמה מספרי השו"ת שדנו בזה להדיא וצידדו, שאופן קבורה זאת היא רק בדיעבד: (א) בשו"ת לבושי מרדכי (להגרמ"ל וינקלר מגדולי רבני הונגריה, יו"ד קמא רטז, תשובה משנת תרנח) [שגם דן בכוונת הש"ך הנ"ל] ע"ש. והעולה מדבריו, דנראה לו פשוט שאופן זה הוא רק בדיעבד

והחזר ע"ז שוב שם בהמשך דבריו וז"ל: 'שוב להחמיר אפי' בהרחקת ו"ט. עכ"ל. והעתיקו השד"ח (מע' אבלות קמב). וצוין בשו"ת חיבת הקודש הנ"ל. ובשו"ת עין יצחק (יו"ד לר א ז): 'וכן עושין בכמה קהלות קדושות ששופכין עפר על בה"ק הישן לקבור המתים שמה אם אין להם מקום בה"ק כנכון'. עכ"ל. ובאחייעזר (ג עט, ד) שכתב בקיצור בתו"ד: '...אבל אם יש בית עולם אחר למה להם לדחוק לקבור קבר על גבי קבר'. עכ"ל ע"ש. ובתשובת הגרי"ש אלישיב (קובץ תשובות ב סד) כתב: 'ואף שנהגו בחו"ל לקבור זה עג"ז, ודאי אין דנין מאי אפשר לאפשר, ושם ניתן ליהודים מטעם המלכות רק שטח מצומצם לקבורה, לכן היו נאלצים לקבור מתים ע"ג מתים, אבל במקרה דיש אפשרות, וודאי דאין לשנות מנהג קבורה שהיו נוהגים משנות דור ודור גם אם יהיה צורך להרחיק את ביה"ק מן העיר. חושבני שבארה"ק עדיין יש מקומות קבורה כאלה, לכן איני רואה צורך לדון בתכנית זו'. לפי"ז מובנת התנגדותו הנחרצת במקרה שהובא בראש המאמר. ועי' הערה⁶.

ורבים ראו - את דברי רבותינו האחרונים הללו ואת תשובת הגרי"ש הנ"ל - וגם תמהו, דהא לכאור' נראה בשו"ע דשרי לכתחילה מדלא מוזכר חילוק בין שעד"ח לכתחילה. והנה כאמור ישנם ב' מקורות לשו"ע, א' הטור

ישאר בין קבר לקבר ו"ט, אך עכ"ז הוא למורת רוחנו ולא נוכל לקחת אחריות ע"ע לפרוץ חדשות כזה בדבר שנוגע לכבוד המתים והחיים, לכן הוחלט בדעתנו לשאול מאת כבוד הגאון...'. והוא השיבם והזכיר בדבריו כמה נקודות חשובות בקיצור ואביאם: (א) הביא את המסגה"ש שהובא בשד"ח [שהבאתי בראש המאמר] להחמיר גם ביתר מ-ו"ט. (ב) שהפסק ו"ט אינו בכל מקום, אלא תלוי הדבר לפי היובש או הרטיבות, והסתמך בזה על תשו' רב נטרונאי גאון שהובאה בטור סי' שסב ע"ש, ולפי"ז סיים שיש מקומות שהרבה יותר מאמה עפר זכו בו המתים. (ג) דע"י כיסוי העפר ימנעו מלבוא להתפלל על קבריהם. (ד) שהמתים זכו באויר שמעליהם לבל יקברו שם כיון שכך נהגו מעולם. [לשונו בזה עם מו"מ הבאתי במאמר אחר]. (ה) והוסיף שאין להתיר משום דוחק הציבור [דהיינו שיגרום הוצאה כבדה לציבור לקנות שטח ביה"ק חדש] כיון דגמירי דציבור לא נהיה עני. אלא שבסו"ד סיים: 'וגם אם ח"ו יהיה הכרח יש לעשות באופן שיהיה רק לפי שעה ושלא יהיה מעוות לא יוכל לתקן'. עכ"ד תשובתו. ובמסגה"ש [המובא בסוף ההקדמה] אחר הביאו את העובדה הנוראה ששמע עליה, פסק דאין לקבור זע"ז גם לא בהפסק ו"ט,

6. לא אמנע מלהעיר בנוגע להר הזיתים בירושלים, שישנה שמועה שבכל ההר ישנם שכבות של מתים, דאל"כ היאך יתכן שביה"ק ששימש מקום קבורה אלפי שנה הכיל מקום כולו, וקשה להתייחס לשמועה לא מוסמכת או לא מבוססת, וגם ביררתי אצל וותיקי ראשי הח"ק ולא שמעו ע"ז [וראה בסמוך בשמם]. והראיה אינה ראייה, כיון שרבות בשנים לא גרו הרבה אנשים בירושלים כמו היום, גם אם זהנכון, יתכן שברבות השנים עקב הגשמים והסחף המצבות שקעו, ולא ידעו שנקברו כבר במקום זה, וגם אם ידעו מזה, מ"מ יתכן שבאופן שלא ניכר, אין את החיסרון בזה, שהוא משום ביזיון המת. עוד טוענים שיש הרבה מצבות יותר ממה שהשטח מכיל לקבורה זה ליד זה וע"כ שקברו זע"ז, וע"ז התברר לי מוותיקי ראשי הח"ק בירושלים שקבלו מקודמיהם שלפני כמה דורות, שאכן בחלקות עתיקות ישנם מצבות קטנות כמו 1.20 מ', הסמוכות זל"ז והיות שלא מסתבר שהאנשים בעבר היו קטני קומה, לכן מסתבר שבגלל שיפוע ההר קברו שורת אנשים, ומעליהם במעלה ההר שורה נוספת, ובגלל הסמיכות יוצא שראשי המתים בשורה התחתונה נמצאים תחת רגלי המתים שבשורה שמעליהם, וג"ז כמובן עם הפסק עפר כדן. ע"כ. ואיך שהבנתי ג"ז השערה ולא ידיעה ברורה כיון שמדובר על קברים עתיקים, אכן גם אם היא נכונה א"א ללמוד ממנה לענינו מכמה טעמים: א' כי יתכן שהמשלה הטורקית לא הרשתה להכשיר מקומות קבורה נוספים וחששו שהמקומות לא יספיקו. ב' יתכן דבאופן זה אין כ"כ ביזיון, כיון שזה רק מקצת הגוף, וגם לא ניכר כ"כ, וכעין מה שהבאתי לעיל מהאג"מ בשי' הרמב"ם בביאור דברי הגמ' במעמיק שהוא רק בזוויות, ולא כשכל המת מונח ע"ג המת השני.

לשע"ד"ח. [ובלבושי מרדכי, אחר שדייק בב"ח שהוא רק בדיעבד, כתב שלהש"ך אין ראייה זאת, ולא עלה על דעתו לדייק מהשו"ע שהוא לכתחילה]. וממילא נקטו האחרונים והגר"ש"א שכיון שאינו לכתחילה, יש כבר בעיה של שינוי מנהג.

וכבר כתבתי לעיל סוף ענף א להוכיח שברור שאין שום הבדל בקבורת מת ע"ג מת - מצד הבזיון ומצד שינוי המנהג - בין אם מכסים את הקברים בשכבת עפר וקוברים מעליהם כפי שנהגו בשע"ד"ח באירופה, או באופן של כוכין באדמה זה עג"ז.

המאמר הובא לעיונו של הגר"מ שטרנבוך שליט"א, ואחר שראה ושמע הדברים, אמר שברור פשוט שאין להתיר לקבור מת ע"ג מת לכתחילה, אלא רק במקום דייעבד ושע"ד"ח, ואין המצב בזמננו מתיר זאת, והטעים זאת, ואביא דבריו בענף הבא.

והגאון רבי יוסף ליברמן שליט"א בעל המשנת יוסף כשראה הדברים האמורים, שלח לי מכתב (מחודש אייר ה'תשע"ו) - והתייחס לזה הן בנוגע לקברת מכפלה-זוגית והן בנוגע לקבורת כוכין במנהרות הר המנוחות - ואעתיק קטעים ממנו: "... לא לעשות חדשות באחד מעיקרי הדת הנהוג בישראל, והוא קבורת נפטרים ל"ע שלא להכניסם בכוכים זעג"ז כמו מדפים שבארון אלא כנהוג מקדמת דנא בכל תפוצות ישראל ובכל בתי העלמין שבעולם שקוברים בקרקע עולם בשכבה העליונה, והאמנם כבר מצאנו כזאת בתקפות קדומות כמו בק"ק פרעשבורג (עיר מולדתי) שהיתה קהילה עתיקה מאוד ואחרי שנתמלא בית העלמין לגמרי הורו אז רבני העיר לפני מאות שנים למלאות את כל בית העלמין בעפר שהובא מבחוץ בגובה י' טפחים ולעשות שכבה שניה של קברים ע"ג השכבה התחתונה וכו', כי היו אז בתקופת הגלות הקשה בין הגוים שחיו היהודים בין גיטאות צרים והגויים הקציבו להם שטח קטן בבית העלמין מבלי אפשרות

[מ'אבל רבתי], ב' תשו' רה"ג. והנה כלפי הטור מצאתי שעמד ע"ז בשו"ת שארית הצאן הנ"ל: 'ומש"כ מרן בקציר ואם יש ביניהם ו"ט מותר, אין לפרש אותה חלוקה בפנ"ע ולכתחילה שרי לעשות אם יש ביניהם ו"ט. זה אינו, כי דברי הב"י לקוחים מדברי הטור, והטור כתב [אין נותנין שתי ארונות זה על זה ואם נתן כופין העליון שיפנה שאין נוהגים בזיון במתים ודוקא שאין ביניהם עפר ששה טפחים אבל אם יש ביניהם עפר ששה טפחים מותר], א"כ דבריו [ודוקא שאין ביניהם וכו'] חוזרים על חלוקת ראשונה דאין נותנין וכו', וכופין העליון שיפנה, אבל אם יש ביניהם ו"ט מותר, כוונתו, אין כופין אותו שיפנה דמאי דעבד עבד, אבל לכתחילה וודאי שאין קוברים זעג"ז. עכ"ל. עי"ל בהקדם יסוד גדול בהל' אלו. לגבי הלכה אחרת בהל' קבורה שמקורה ב'אבל רבתי' ונפסקה בטשו"ע ומ"מ כתב הב"ח (יו"ד שו) דהיות שהמנהג לא כך 'מעכבין על המנהג', ונפסקו דבריו בש"ך ובכל ספרי הפוסקים שאחריהם. וה"ה בנד"ד היות ורבות בשנים הקפידו על קבורה רגילה ולא באופן של זה עג"ז, כך המנהג ואין לשנותו, גם אם מבואר בטשו"ע שמותר עפ"י דין. ויסוד זה הביא בשו"ת בית אב"י (ג יו"ד קי) בנוגע לקבורת כוכין (מוזוליאום) שבתוך צלע הר, דהיינו שהקברים היו בקרקע עצמה. וכלפי תשו' רה"ג, כאמור דשם מדובר על מצב של חוסר אפשרות מוחלט. וכע"ז מיירי בכל הפוסקים וספרי השו"ת הנ"ל כשדיברו על היתר השו"ע. וא"ת דבשו"ע לא כתב שהוא היתר רק לשע"ד"ח - י"ל דהיות דבטור ובב"י העתיקו לתשו' רה"ג ושם מבואר שהוא רק בשע"ד"ח, א"כ כך מתפרשים דבריו השו"ע, וידועים דברי השו"ע בהקדמתו שהעיקר הוא ספרו הארוך - הבית יוסף ששם ביאר טעמו לכל דין, והשו"ע הוא רק קיצור [וגם בשו"ע כתב את עיקר הדין ולא כתב להדיא שהוא היתר מרווח לכתחילה]. וכן מבואר כאמור בב"ח הנ"ל [וכהבנת הלבושי מרדכי] שהוא היתר רק

כגון טיולים, חתונות וכדומה], וא"כ למה א"א להרחיק לצורך קבורה שהיא חד פעמית, ואף שודאי יותר נח כשהכל בקירבת מקום, מ"מ אין בכח נוחות זאת ליצור שעד"ח להתיר דבר חמור זה. ואף שמבואר בשו"ע (י"ד סג ד) שאין מוליכים מת מעיר שיש בה קברות לעיר אחרת, מלבד במקרים מסוימים, ע"ש, פשוט דכ"ז כשיש במקום זה קבורה כדין לכתחילה ואילו אופן זה אינו נחשב כן. ובנוסף לכך היות שבהר הזיתים יש מקום רב כדלעיל בהקדמה, ולכן גם אם אנשים לא רוצים להקבר שם כיון שקשה להגיע לשם ביארציית וכדומה, אבל מ"מ ודאי שאין מצב זה נקרא כשעת הדחק שאין כלל מקומות קבורה.

האם יש ענין להיקבר בירושלים? יש להוסיף בנוגע לירושלים שרבים רוצים להיקבר בה, ובשנים האחרונות רבים לא רוצים להיקבר בהר הזיתים בגלל המצב הביטחוני, ולכן מעדיפים את הר המנוחות, ובגלל החלטת הרשויות מצוקת המקום היא קשה. ויש לשאול האם ישנה מעלה להיקבר שם באופן של בדיעבד או במקום מרוחק מחוץ לירושלים באופן של לכתחילה – והתשובה ברורה ופשוטה היא להרחיק מחוץ לירושלים, ובפרט לפי מש"כ הגרש"ז אויערבאך בתשובה כת"י (הליכו"ש תפילה, יא ציון 36): '...שאין שום הבדל בין ביה"ק שב'סנהדריה' ובין זה שבהר המנוחות, שהרי שניהם מחוץ לירושלים (כי בירושלים עצמה היה אסור להלין את המת וכ"ש לקבור), ורק משום אהבת ציון וירושלים יש רבים שרוצים שמנוחתם תהיה יותר קרוב לירושלים הקדושה אבל זה רק ענין של רגש ולדעתי אין לו שורש בהלכה' וכו' וכן מעיד הגר"צ קוק שכשדברו עם הגר"ש אלישיב על מעלת ירושלים, אמר 'הר המנוחות זה לא ירושלים'. ועל הר הזיתים אמר 'גם זה חוץ לירושלים'. [אמנם יש לציין דלכאור' מצינו מקורות על חשיבות הקבורה סמוך לירושלים העתיקה, כפי שהביא בשו"ת ציץ אליעזר (יא עה, יד עט) [ומה שהביא שם

להרחיב וא"א היה להשיג מקום להרחיבו [ורק אח"כ נתוסף השטח האחורי למעלה, ששם נטמנו הכת"ס זי"ע והגאונים שמשם ואילך], ואז בלית ברירה מילאו את כל הבית עלמין בעפר וכו'. משא"כ בזמננו שיש ב"ה מקום להתרחב לצדדים, וא"כ בודאי יהיו דבריהם נשמעים לכל מי שסופו של אדם ידוע לו יש לשמור על מסורת אבותינו ולהמשיך לנהוג כפי הנהוג כעת בארה"ק ובכל העולם כולו, להכין קברים בשכבה אחת זה על יד זה, ואכמ"ל בזה וכו'". עכ"ל.

ענף ג:

מתי נחשב ש'אין מקומות קבורה', ואם יש ענין להיקבר בירושלים

להאמור דרך בדיעבד ושעד"ח כשאין מקומות קבורה כלל התירו הפוסקים קבורת מת ע"ג מת, ויש לברר מה כשבעיר עצמה אין מקומות אבל בריחוק מקום מהעיר ישנם מקומות קבורה האם נחשב שאין מקומות או לא. והנה בתשובת הגר"ש הנ"ל מפורש שגדר הדבר אינו אם יש מקום בעיר זאת, אלא אם יש בכל הארץ מקומות פנויים, והיינו דמה דמצינו בחו"ל שקברו כך, היה בשעד"ח שגם לא היתה אפשרות להרחיק לעיר אחרת. וכן אמר הגר"מ שטרנבוך כשראה את הדברים, שבנוגע לירושלים כבר אמר בשיבת הבד"ץ לראשי הח"ק – שטענו לו שאין בהר המנוחות מקום – וכי מחוץ לעיר גם אין מקומות, וכי אדם צריך להקבר ליד ביתו! עכ"ד. ויש להוסיף, דפוק חזי בארה"ב שכמעט כל ביה"ק הם במרחק רב מהערים ואין פוצה פה. (ואין שם צד לחשוב לקבור כמו הגויים או הרפורמים שם בכוכין, ורק לאחרונה שמעתי שיש שם כאלו שאמרו שם שאם בארה"ק יש שעושים כן, למה שאנחנו לא נעשה כן...). [וזאת מלבד שהמציאות היום בארה"ק שיש הרבה שטחים שמוכשרים למקומות קבורה בסמוך לערים עצמם וכאמור בהקדמה למאמר הקודם]. ויש להוסיף שרבים נוסעים לעיר אחרת לצרכים רבים [לצרכי לימוד, פרנסה, וגם דברים שאינם הכרחיים,

ל'מת', וביאר הטעם. ע"ש. וכן מבואר בשו"ת בית שלמה (ח"ב י"ד רכז) שצ"י שם, והביאו גם בספרו שו"ת פרי השדה (א מח). ועוד יש לידע אשר כתבו גדולי האחרונים שהמשנה מנהג המתים הרי"ז גורם סכנה לחיים ה' ירחם, כגון מש"כ בבית לחם יהודה בגליון שו"ע (שנב): ז"אין לח"ק לשנות מנהגם משום בזיון שאר מתים הקודמים ושמעתי שפעם א' עשו מיטה חדשה ויהי אח"כ בר מינן מתים כמה וכמה תינוקות והיו תולים משום זה. ואף דמיירי על שינוי לטיביות דבזה גורם לבזיון ופגיעה במתים קודמים, מ"מ ה"ה וכ"ש שינוי לגרועותא שבזה גורם פגיעה במתים חדשים, וכן מבואר בשו"ת טוב טעם ודעת למהר"ש קלוגר (תליתאה ב רלה), ובשו"ת מהר"ם שיק (חור"מ נו) כתב שאין לשנות שום שינוי אצל המתים, לא לכבודו דאז מבזה שאר מתים, וכ"ש שלא לגנאי, וע"ע בשו"ת נהרי אפרסמון (י"ד קלח). והנה בדברי הבל"י הנ"ל מבואר כן אפי' על שינוי בלויה כגון מיטה חדשה וכדומה, ובענייננו שהוא שינוי בבית הקברות עצמו יתכן שהוא יותר חמור עפ"י המבואר בשו"ת מהר"ם שיק (י"ד קעא, וע"ש קע) בנוגע למצבה שהועמדה בביה"ק שנכתב עליה בלשון לע"ז ונכתב בה את השנה הלוועזית, ובתחילת דבריו תמה איך העזו לעשות זאת בלי רשות הגבאים, והרי ביה"ק הוא חצר השותפין וקיי"ל דבחצר השותפין אין רשאי להעמיד שם דבר שחברו השותף מקפיד עליו וכו'. ואף דאיהו מיירי כלפי הח"ק מ"מ אם ביה"ק מוגדר כחצר השותפין א"כ ה"ה - וביותר שייך כן - כלפי שאר המתים, וא"כ כשקוברים באופן שונה מהמנהג, ולהאמור שהוא בזיון לשאר המתים, א"כ יש כאן דבר הנוגד את הנהגת חצר השותפין וחמיר טפי. [כן העירני חכ"א]. לפי כל זה מובנת היטב התנגדותו הנחרצת של הגרי"ש אלישיב במקרה שהובא בסוף ההקדמה, וכן את עדות הגר"ש וואנר שם על הנהגת רבני העיר וינה לפני המלחמה.

מגמ' כתובות קיא על אר"י, באדר"ג ו ב לגירסת הגר"א נאמר על ירושלים], אלא שיתכן שזה רק בהר הזיתים, היות שהוא סמוך ממש לירושלים העתיקה, ובפרט לפ"מ שמבואר בחלק מהמקורות, שהוא משום הקירבה למקום המזבח. ובכל מקרה נ"ל פשוט שזה רק כשיש ב' מקומות קבורה שווים בכשרותן, ולא כשיש איזה פקפוק במקום הקבורה סמוך לירושלים].
ענף ד:

שינוי מנהג מתים - בזיון ופגיעה במתים
ונקדים, דמש"כ הגרי"ש אלישיב בענייננו שהוא שינוי מנהג, יש להעתיק את אשר הקדים בתשובה הזאת (בנוגע לקבורה בקומות מע"ג הקרקע, מלבד נימוק מהותי אחר): זאת ועוד, ההצעה הנ"ל לבנות בתי קברות בבנין של מספר קומות היא שינוי ממנהג הקבורה שנהגו בה עד כה, ועי' דודאי השדה ל דמנהג מתים הוא חמור משאר מנהגים ע"ש. ויש צורך להרחיב בזה. ראשית, אי"צ להכביר בחשיבות מנהגי ישראל, וכאן נוסף שמנהג מתים חמור יותר, ומקור הדברים בשו"ת 'דודאי השדה' הנ"ל. [להגר"א דייטש זצ"ל מגדולי רבני הונגריה]. ונפרש מקורו, איתא בגמ' בסנהדרין (מו:): שהקב"ה קבר את משה רבנו גם אין מצוה דאו' לקבור, והטעם כדי שלא לשנות מהמנהג, מזה הוכיח עד כמה הדברים חמורים. וכיסודו והוכחתו באופן כללי, כתבו הגר"א ראם מגדולי ירושלים בהסכמתו ל'זיבולא בתרייתא' (ברגמן), וכן בשו"ת בית אבי (לגרי"א לייבעס, ג י"ד קי). ויש להוסיף להיות שזהו מנהג ישראל בעצם שנהג בו הקב"ה, ולא סתם מנהג שנהגו בו אינשי, ולכן זה שהחלו לקבור כמה אנשים לא כפי עיקר המנהג, אי"ז משנה את מנהג ישראל בעצם, בשגם הוא המנהג הנהוג זה אלפי שנים. ובלא"ה גם אנשים אלו הקבורים באופן של זעג"ז, הן מיעוט קטן ביחס לרובא דאינשי שנקברים כראוי. ועוד כתב ב'דודאי השדה' שם שהמשנה את המנהג הרי"ז גורם פורענות ועונש

שע"ג המת שנאסר בהנאה לפי"ד רבנו ישעי' [ע"ש ועי' בזה להלן], וכל דברי האבל רבתי הם באופן שחוצב בסלע שבקרקע שבזה ליכא האי חששא, ושוב העיר דלשון הס"ח אורנו משמע דמיירי כשאין הפסק דאם יש הפסק לא מקרי ארונו כיון דיש לו שיעור תפוסה, ולכן כתב פי' נוסף, (פירוש ג) דמיירי כשאין הפסק ובא להשמיענו דמלבד מה שאסור מדינא, איכא גם סכנה והביא ראיות מחז"ל דגם במקום איסור הוסיפו שיש סכנה, כדי להורות דחמירא סכנתא מאיסורא, ולכן גם במקום הדחק לא יעשו כן וכמבואר בתשו' רה"ג דגם כשא"א בענין אחר ירחיקו למקום אחר ולא יקברו באופן זה, דמלבד בזיון המתים יש סכנה לחיים ה"י. עכ"ד. ובפי' מקור חסד לגר"ר מרגליות פי' כוונתו (פירוש ד): להניח באהל המתים ארון ע"ג ארון, והיינו לפני הקבורה, וכוונתו כנראה לחדש דאף שהוא באופן ארעי מ"מ אסור. [וגם על זה לא שמעתי שמקפידים בחדר מתים בבתי חולים שיהיה הפסק ו"ט בין תא לתא, ואולי כיון שאינו עשוי מעפר אלא מחומר קשיח ברזל וכדומה והוי כמו סלע או בטון שיש מקילין פחות מג"ט וכדלהלן ענף ה].

והנה לפירוש א' מובנות היטב העובדות המזעזעות הנ"ל בראש המאמר, דאף שהרחיקו כדין מ"מ יש סכנה לחיים ה"י. אכן לשאר הפי' לית לן מקור. ואף שידוע שישנם אזהרות מצוותא ריה"ח שהפוסקים הביאום והתקבלו, וישנם אזהרות שלא הביאו ולא התקבלו, ואזהרה זאת כאמור הביאום רק מקצת פוסקים, מ"מ אחר דמצינו כמה פוסקים שכתבו שאין לעשות את עיקר הקבורה במת על גבי מת גם בהפסק כדין וכמשנ"ת, משום שהוא שינוי

וכן מובנות היטב העובדות המזעזעות שהבאתי שם, ועי' הערה⁷. [ובשו"ת בית אב"י (א יו"ד קי) הביא בנוגע לשינוי מנהג א' הנוגע למתים, מגליון מהרש"א יו"ד רמו שאפי' מנהג טוב שהנהיגו רשע אסור לנהוג בו וכ"ש מנהג רע. ולצערנו הדברים נוגעים כיום בהרבה מהמקרים].

עוד יש לבאר הדברים בהקדם מציאה גדולה שמצאתי בס"ד בענין זה והוא בצוואת הספר חסידים (ג): 'אין להשים ארון של מת על ארון אחר שיש בו מת כבר ואם נעשה בודאי שימות אחד מבני העיר בתוך ט' הימים'. וכע"ז כתב בס' הרוקח (אבלות שטז) בשם ספר הכבוד: 'ואין להשים ארון של מת אחד על ארון שהיה בו מת כבר ואם נעשה בברור ימות אחד בתוך ט' ימים'. והובא בבאה"ט (טיקטין, שנח), ובס' שבט יהודה (עייאש, יו"ד שלט). אכן רבנו ירוחם (כא, סוף ח"א) שגם הביא מספר הכבוד כמה אזהרות על מתים מדברי ריה"ח, ומשם הובאו בב"י יו"ד שלט, ולא העתיק אזהרה זאת כדהעיר בפי' שבעים תמרים דלהלן. [ומה שהשבט יהודה שם, הביאה בשם הב"י בשמיה, לא ברור כיון דשם הב"י הביא מרבנו ירוחם בשמו אזהרה אחרת מהצוואה].

והנה לישנא של 'ארון ע"ג ארון', מתפרש גם מת ע"ג מת באדמה וכדחזי' בלשון הטור [מ'אבל רבתי], והתחבטו בכוונתו מפרשיו, והאריך בזה בפירוש 'שבעים תמרים' על הצוואה (נדפס תר"ס), וכתב דאם כוונתו כשאין הפסק עפר כדין א"כ זהו דינא דהטור ומאי קמ"ל, ואלא ע"כ דפירושו (פירוש א): שבא להשמיענו דאפי' עם הפסק כדין יש סכנה ה"י, אלא שהעלה שם פי' נוספים, (פירוש ב) די"ל דכוונתו דאף כשיש הפסק שמא יהנה מהעפר

7. עי' אג"מ יו"ד א רלד, ואין ראיה מסו"ד לענין מת ע"ג מת לכתחילה, כיון דכמבואר בתחילתו השאלה היתה כמה הוא שיעור ההפסק בבטון, ולא שאלו אם אפשר לקבור לכתחילה, ומש"כ האג"מ שהפסק ו"ט הוא 'לכתחילה' – ודאי כוונתו לאפוקי מג"ט שאינו אלא בדיעבד, אבל לא דן על עצם קבורה זאת אם היא לכתחילה או בדיעבד, [וכדמוכח מזה שדלא מחה ע"ז שרצו לקבור בבטון דלדעתו זה שינוי ממנהג ישראל שצריך למחות עליו (וכמש"כ בשמו בס' מסורת משה ובס' יו"ד משה והבאתים במאמרי 'הקבורה בכוכי מנהרות הר המנוחות' שידפס בקרוב בעזה"י), והיינו כיון שלא נשאל ע"ז וגם כיון שדן על עיקר הדין, וא"כ ה"נ לענין קבורה זע"ז].

מכפלה] ברוחב של יותר מ-ו"ט, צריך להרחיק בין מת למת יותר מ-ו"ט, וצ"ע לדינא. [וע"ע לעיל ענף א מש"כ בשם הגר"א למקור ד"ז]. וכן נפסק להלכה בשו"ע שם. ויש מקילים ג"ט - ע"י תשב"ץ (ג קט), ושב"י (ב צב) הובא בפ"ת שם. וע"ע בחכמ"א (מצבת משה י), אג"מ (יו"ד א רלג-רלד), שבט הלוי (ה קעז, י רזג), אבן ישראל (ז ג), צי"א (יג צב). בעפר תיחוח: במסגרת השלחן שהבאתי בסוף ההקדמה מבואר שאם העפר תיחוח צריך יותר מ-ו"ט. ובשו"ת ח"בת הקודש לגר"א קלצקין מלובלין שהובא ענף ג, כתב שתלוי אם הוא מקום יבש דסגי ב-ו"ט או במקום שיש בו רטיבות (-לחות), והתבסס על חשבות רב נטרונאי גאון שהובאה בטור (שסב) ע"ש. בסלע: דעת רשב"ג בב"ב (קא). בנוגע להפסק בין קבר לצד קבר, לחלק בין סלע לעפר, והביאו הרמב"ן בתוה"א ובב"י (סי' שסב), אמנם הרי"ף והרמב"ם (מכירה כא) לא הביאוהו וכדדייק בחזו"א (אהלות כב כה) ע"ש עוד. וע"ע חכ"צ (קמט), ובית יצחק (יו"ד ב קנג), ואג"מ שם. ובמנהרות שבהר המנוחות בכו"כ מבטון - אין הפסק של עפר כלל לא ו"ט ולא ג"ט, ורק תחתית האמבטיה מבטון מפסיקה עם שכבת עפר דקה מעליה, ותלוי הדבר בשי' הג"ל. והכו"כ בקירות המנהרה עצמה עדיין לא נחפרו.

ענף ו:

קבורת קרובים זה ע"ז

שיעור ההפסק צריך בין קבר לקבר התבאר, ויש לברר אם ה"ה בקבורת קרובים, או שבזה יש להקל יותר. והנה כתב השו"ע (יו"ד סי' שסב ס"ג): 'אבל נקבר האיש עם בתו קטנה, והאשה עם בנה קטן ועם בן בנה קטן. זה הכלל כל שישן עמו בחייו, נקבר עמו במותו'. ומדעצריך קודם לכן בכל אדם שיהיה דופן הקבר מפסיק, ואח"כ הצריך לגבי ב' ארונות,

מנהג, ומצינו עובדות מוזעזעות שרבני המקום תלו אותם בד"ז וכאמור בראש המאמר, אולי יש להסביר זאת לפי הס"ח לפי קמא הנ"ל. שו"ר שגירסא זאת בצוואת הס"ח הנדפסים 'שיש בו מת' מקורה בדפוס ווינציאה וכת"י מינכן סי' כו, אבל ישנה גירסה 'שהיה בו מת' וכת"י בדפוס סביוניטה סי' ג, וכת"י מילנו סי' ג וכת"י רוטשילד סי' ג. [הובא כ"ז בס"ח מהדורות אוצה"פ]. ולגי' זאת לכאור' א"א לפרש כפי' א' ולא כפי' ג' וד' אלא ע"כ כפי' ב', ועיין. אכן מ"מ יש חשש סכנה ה"י בכל זה משום שינוי מנהג המתים, וכנ"ל.

ענף ה:

פרטים בגדר ההפסק בין המתים

שיעור הפסק העפר: כאמור לעיל בברייתא דאבל רבתי ובתשו' רה"ג מבואר שהשיעור הוא ו"ט, והטעם ברה"ג דצריך הפסק שיעור תפיסה של מת, ומבואר דשיעור תפיסה לכל קבר הוא ג"ט. ובגמ' נזיר (סה). מבואר מהו שיעור תפוסה של מת, ולפנינו הגירסא היא ג' אצבעות, אבל הרשב"ם (שם סוע"ב ד"ה מת) גרס בגמ' שם ג"ט, וכך כנראה גרס רה"ג ג"כ. ולכן אם פוחת מ-ו"ט ביניהם יש בזיון למת, וכן ביאר בשו"ת בית יצחק (יו"ד ב קנג)⁸. ושיעור זה של ו"ט מבואר גם ברשב"ם על הגמ' ב"ב קא: ד"ה י"מ שתירוצ' הגמ' במעמיק פירושו אמה, וכ"ה במיוחס לרגמ"ה שם. אמנם ברמ"ה (שם ססי' פג) משמע שהטעם הוא כיון שצריך להפסיק בין כוך מעל כוך אמה, הוא משום שצריך להפסיק ביניהם כשיעור גודל הכוך עצמו, וכיון שכל כוך לקבורה הוא אמה, כן הוא גם השיעור ביניהם ועל גבם, ולכן בנפלים שהכוך עצמו יותר קטן גם שיעור ההפסק הוא יותר קטן. ולפי"ז לכאור' אם עושים את הכוך [או את הקבר בקבורת

8. ולפי"ז יתכן שזה טעם ההפסק ההרחקה בין קבר לקבר מהצד, אמנם לפי"ד רשב"ג במשנה שם, בנוגע להפסק מהצד ש'הכל לפי הסלע', והיינו ששיעור ו"ט ביניהם תלוי לפי חוזק הקרקע ואם יש סלע סגי בפחות מכך מורה שלפי דעתו טעם ההרחקה כדי שיתקיימו הכתלים, וע"ש בפירוש"ם, ודנו בזה האחרונים. (ראה במש"נ בסמוך גבי הפסק סלע). ויל"ע לפי דעתו בטעם ההפסק בין קבר - לקבר שעל גביו.

מתוכננת מראש ולכן מעמיקים את הקבר ביותר, הרי שקבורה זאת אינה מתוכננת, אלא כאשר רוצים לקבור מת ליד מת ואין לידו מקום פנוי, מסירים את המצבה הקיימת, חופרים עד אבני הגולל המכסים את המת התחתון, ומעליו קוברים את המת העליון, ומכסים אותו בעפר, האם יש בזה גזל המתים, ראה במאמרי 'הקבורה בכוכי מנהרות הר המנוחות' שיתפרסם בקרוב בעזה"ר.

תמצית המאמר: בסוף הקדמה הובאו עובדות מזעזעות שקברו מת ע"ג מת במקומות שלא היה מקום כלל, ומתו הרבנים וראשי הקהל, והגדולים תלו מיתתן בזה, וכן הובאו הוראות הגדולים בזמננו (הגרי"ש אלישיב, הגר"ש ואזנר בעדות על העיר וינה, וא' מגדולי פוסקי הדור) שהתנגדו בכל תוקף לקבורה זאת. והתברר (בענף א) דין קבורת מת ע"ג מת; כשאין הפסק עפר כראוי - מקורו וטעמו ע"פ נגלה וע"פ קבלה. וכשיש הפסק עפר - התבאר שנחלקו הקדמונים בהבנת הסוגיא בב"ב אבל אינו מפורש בסוגיא אופן זה, [ולכן גם אין ראייה מפורש לדין מקברים עתיקים שנמצאו כן], ורה"ג התיר בשע"ח גדול עם הפסק עפר ו"ט וכ"פ השו"ע. (כ"ז בענף א) וגם לדעתו אינו מותר לכתחילה אלא רק בדיעבד, כן צידד בלבושי מרדכי בכוונת הפוסקים, וכן פירש בשו"ת שארית הצאן את כוונת הטוש"ע, וכל המקרים שהוזכרו בספרי השו"ת היה בזמן שלא היתה אפשרות כלל מצד ממשלת הגויים וכמש"כ להדיא הלבושי מרדכי, האחיעזר, הגרי"ש בתשובה בכת"י, והגר"א קלצקין אב"ד לובלין מעיקרא לא רצה להתיר גם לא בשע"ח גדול מכמה טעמים, וסיים: 'וגם אם ח"ו יהיה הכרח יש לעשות באופן שיהיה רק לפי שעה ושלא יהיה מעוות לא יוכל לתקן' (ענף ב). ולכן אינו שייך בזמננו שיש מספיק מקומות קבורה סמוך לעיר וכמבואר בהקדמה, [ורק הממשלה לע"ע אינה רוצה לאפשר לקבור בצורה רגילה בגלל ששכנעו אותה שלא היה מקום ושהרבנים

הפסק ו"ט עפר ביניהם, משמע שבזה שרי בלא שום הפסק.

ועל דבר קבורת איש ואשתו באופן זה, בטוש"ע לא נזכר, ובשבט יהודה כתב, דלאו אורח ארעא והוכיח מהגמ' ב"ב (נח). על אברהם ושרה, אמנם בבדה"ש אבלות, אף שהביאו לדינא בפירושו, מ"מ בביאורים שלו דן בראייתו, ע"ש. ועי' מאסף תורני 'חדרי תורה' (חוברת י', קראקא תרפ"ז, עמ' עה) בתשו' רי"י מרגולין מרבני אמריקה, בעובדא דמתו איש ואשתו יחד רח"ל, דהקיל לכתחילה לאידך גיסא שאי"צ אפי' לא הפסק של ו"ט [אלא סגי בהפסק של ו' אצבעות]. אלא דכתב ד'ועד הרבנים דנזא יארק' התוכחו עימו ואמרו שאשתו כגופו שייך רק מחיים ולא לאחר מיתה, והוא התווכח עימם שאסור לומר כן ע"ש. אמנם צריך לידע דכל הלכה זו היא רק במתו יחד ונקברים יחד, כמבואר בפרישה סי' שסד והובא בחכמ"א כלל קנח ולהדיא כתב כן בגשה"ח, וכן ראייתי בטעם ברוך (להגר"ב לייזרובסקי אב"ד מינכן והגליל, ואח"כ רב בארה"ב, ח"א סי' סב) שדחה דברי מי שטעה בזה. וע"ז גם מיירי במאסף הנ"ל שנקברו יחד האיש ואשתו. וממילא הלכה זו כמעט לא נפ"מ.

ענף ז:

תיקון לנפטר וגזל המתים

בעצם קבורת מת ע"ג מת יש לידע שמפסידים דבר חשוב והוא 'תיקון לנפטר': כתב הגר"מ שטרנבוך בשו"ת תשובות והנהגות (ו' עמ' שט): 'תיקון גדול לנפטר וכו' שהמקום קנוי לו לכל דבר מהתהום עד הרקיע'. ובהערה כתב שבזה: 'מקובל שיש משחיתים שלא יוכלו אז ליכנס'. עכ"ל. וכ"כ בתשובה אחרת (ו' סי' רכג סוד"ה אמנם) בשם הספה"ק. והוסיף שם שלפי"ז שבכל קבורת מת ע"ג מת, אין למת 'תיקון גדול' זה.

ובנוגע לגזל המתים, במת שנקבר בקבר שלא תוכנן לקבור מעליו עוד מתים [כגון ב'קבורת על' שגם בה מטמינים מת ע"ג מת באדמה, אלא בשונה ממכפלה שהיא קבורה

בשיעור ההפסק בעפר, בעפר תיחוח, בסלע ובבטון והמציאות בכוכי הבטון שבמנהרות הר המנוחות (ענף ה). וכן התברר אם בקבורת קרובים זעג"ז צריך את שיעור הנ"ל או לא. (ענף ו). וכן התברר שבקבורת מת ע"ג מת מפסידים ענין חשוב והוא תיקון לנפטר שלא יכנסו משחיתים להזיקו ח"ו. [וכן צוין אם יש בעיה של גזל המתים באופן שלא תוכנן כן מראש] (ענף ז).

ובכלל המאמר המדובר הוא על קבורה בתוך מעבה האדמה בלא שום בטון, אבל כשיש בטון גם בתוך האדמה עצמה, באופנים שונים, הוא חמור יותר. וע"ז הארכתי בס"ד במאמרי הקודם 'קבורת מכפלה-זוגית' הנדפס בקובץ מוריה גליון שבט תשע"ז.

יתירו אופנים אלו, וגם אם יש מקומות קבורה רק בריחוק מקום מהעיר אי"ז נחשב שאין מקומות קבורה. ולכן גם אם אין בהר המנוחות שבירושלים מקומות, ולא רוצים הר הזיתים, עדיף להרחיק לעיר אחרת, ובפרט למובא בשם הגרשז"א והגרש"א שאין ענין להיקבר שם יותר מערים אחרות בארה"ק (ענף ג). ובמקום שיש אפשרות וקוברים כן הרי"ז שינוי מנהג מתים – שהוא דבר חמור מאוד כיון שגורמים בזיון ופגיעה בשאר המתים, ומביא סכנה גדולה למתים ולחיים, ויתכן שזה הביאור בעובדות הנ"ל. וכן הובאה צוואת ריה"ח שלפי' א' הפירושים, אזהרתו לא לקבור כן אפי' לא עם הפסק (ענף ד). הובאו פרטי דינים בגדר ההפסק בין המתים: אימתי הוא נצרך,